

• Andrija Krešić
U svom i našem vremenu

• Ка бољој демографској
будућности Србије

• Multiculturalism
in Public Policies

• Ka evropskom društvu - ograničenja
i perspektive

• Филозофија кризе и отпора - мисао
и дело Љубомира Тадића

• Xenophobia, Identity and
New Forms of Nationalism

• Contemporary issues and
perspectives on gender research

• Traditional and Non-Traditional Religiosity

• Different Forms of Religiosity
and the Modern World

• Strategic Streams 2019: European
Elections and The Future of Europe

• Србија: род, политике, становништво

• Promišljanja aktuelnih društvenih izazova
regionalni i globalni kontekst

• Ksenija Atanasijević: O meni će
govoriti moja dela

Zbornik značajno produbljuje nastavak promišljanja odgovora na pitanja
zašto je danas potrebno i važno baviti se Ksenijom Atanasijević i koje su
njene poruke koje usvajamo i danas.

Ljubinka Trgovčević

Ovaj Zbornik radova predstavlja dugoočekivani i važan događaj u našoj
kulturi kojim se stručnoj i široj javnosti skreće pažnja na izuzetno delo i
isto tako izuzetnu ličnost. On otvara vrata drugačijem pogledu na našu
kulturnu istoriju iz koje su mnogobrojna ženska imena jednostavno izbri-
sana, ujedno predstavljajući sjajan uvod u čitanje originalnih radova filo-
zofkinje, te ga vidim kao lekciju iz istorije, filozofije i, posebno, etike, koja
mora dospeti do što većeg broja čitalaca.

Biljana Dojčinović

Sadržaj multidisciplinarnog karaktera je na izvanrednom naučnom nivou.
Doprinos Zbornika leži u temeljnoj evaluaciji celokupnog dela Ksenije
Atanasijević, originalnom i veoma aktuelnom sagledavanju interdiscipli-
narnosti njenog dela u savremenom naučnom, kulturno-umetničkom i
društvenom kontekstu.

Ivana Kronja

Originalnost, sveobuhvatnost, širok spektar tema i različitih metodo-
loških i teorijskih pristupa, čine da tekstovi ostvaruju nesumljivu naučnu
vrednosti. Oni doprinose proizvodnji feminističkog znanja i njegovom si-
tuiranju u glavne istraživačke tokove društvenih nauka u Srbiji.

Lilijana Čičkarić

Uzimajući u obzir broj autora i raznovrsnost tema, (antička filozofija,
Đordano Bruno, književnost, filozofija, pacifizam, feminizam i antisemiti-
zam), zbornik oslikava ne samo delo Ksenije Atanasijević, već i uticaj koji
je imala na filozofsku i društvenu scenu u Srbiji.

Natalija Mićunović

KSENİJA ATANASIJEVIĆ O MENI ĆE GOVORITI MOJA DELA

zbornici

UREDNICI

dr Zorica Mršević
Marko Jovanović

Zbornik sadrži tekstove osamnaest autorki i autora
inspirisanih oktobarskim skupom održanim u Institutu
društvenih nauka 2019. Oni doprinose temeljnom
sagledavanju dela Ksenije Atanasijević (1894-1981),
istaknute filozofkinje, profesorke univerziteta, kulturne
radnice, prevoditeljke, pacifistkinje, feministkinje i
spisateljice. Sadrži celine: savremenost, feminizam,
pacifizam, istorija, filozofija, književnost, koji se
nadovezuju, kao što su se te tematske oblasti sadržinski
prožimale i u radovima Ksenije Atanasijević. Iz njih se
saznaje da je bila među prvima koji su u našoj sredini,
a i u Evropi, pisali protiv nacionalsocijalizma i osuđivali
proganjanje Jevreja. Vizionarski artikulisane misli K.
Atanasijević bliske su onima koji će tek posle masovnih
stradanja naroda, država i pojedinaca u Drugom svetskom
ratu postati idejna osnova Opšte deklaracije o ljudskim
pravima Ujedinjenih nacija. Radovi ovog Zbornika potvrđuju
da Kseniju Atanasijević danas moramo smatrati našom
vrlo uvaženom i plemenitom savremenicom, s obzirom na
sve ono što je radila, predstavljala, svako dobro za koje
se zalagala, način na koji je to radila i stručno filozofski
obrazlagala, plaćajući ne retko visoku cenu za svoju hrabru
samosvojnost.

Zorica Mršević

KSENIJA ATANASIJEVIĆ:
O MENI ĆE GOVORITI MOJA DELA

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd, 2020

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

RECENZENTKINJE

prof. dr Ljubinka Trgovčević-Mitrović
prof. dr Biljana Dojčinović
dr Lilijana Čičkarić
prof. dr Ivana Kronja
dr Natalija Mićunović

EDICIJA

Zbornici

UREDNIKA EDICIJE

dr Mirjana Dokmanović

REPRODUKCIJA NA KORICI

Ksenija Atanasijević

Portret je naslikala Nadežda Petrović 1912.
godine. Ksenija je pozirala sa velikim crnim šeširom
koji je Nadežda donela iz Pariza svojoj sestri Milici. To
je poslednji portret koji je slikarka naslikala pred
odlazak u ratove iz kojih se nije vratila.
(Spomen-zbirkav Pavla Beljanskog)

ISBN 978-86-7093-236-4

zbornici

KSENIJA ATANASIJEVIĆ: O MENI ĆE GOVORITI MOJA DELA

UREDNICI

dr Zorica Mršević

Marko Jovanović

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

Sadržaj

6	176
Goran Bašić	Svenka Savić
UVOD ILI NEVIDLJIVI DAROVI PROFESORICE KSENIJE ATANASIJEVIĆ	KSENIJA ATANASIJEVIĆ O TEREZI IZ AVILE: SKICA ZA UPOREDNU ANALIZU
10	190
Ljiljana Vuletić	Nada Sekulić
KSENIJA ATANASIJEVIĆ U RALJAMA AKADEMSKIH ELITA I ČARŠIJE	KSENIJA I BRUNO
26	206
Lino Veljak	Katarina Lončarević
BORBA PROTIV ZLA	FEMINISTIČKA FILOZOFKINJA NA RUBU ISTORIJE: KSENIJA ATANASIJEVIĆ I ANTIČKA FILOZOFIJA
38	232
Zorica Mršević	Marinko Lolić
PRAVO GLASA ŽENA	BRANISLAV PETRONIJEVIĆ I KSENIJA ATANASIJEVIĆ – DVA SHVATANJA FILOZOFIJE I FILOZOFA U SAVREMENOM FILOZOFSKOM DISKURSU
62	248
Mirjana Dokmanović	Vladimir Đurić
KSENIJA ATANASIJEVIĆ I ULOGA FEMINIZMA U PREPORODU DRUŠTVA	KSENIJA ATANASIJEVIĆ U KONTEKSTU FRANCUSKE FILOZOFSKE I MORALISTIČKE KNJIŽEVNOSTI
80	270
Daša Duhaček	Aleksandar Milanković
FEMINIZAM I PACIFIZAM: DELOVANJE KSENIJE ATANASIJEVIĆ	SMISAO I VREDNOSTI IMAGINACIJE U FILOZOFSKIM FRAGMENTIMA I KSENIJE ATANASJEVIĆ
98	290
Miljan Milkić	Žarka Svirčev
RAZLIČITA VIĐENJA RELIGIJE: PACIFIZAM KSENIJE ATANASIJEVIĆ I BORBENI MORAL U VOJSCI KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	SRPSKA KNJIŽEVNOST U KRITIČKO- ESEJISTIČKOJ INTERPRETACIJI KSENIJE ATANASIJEVIĆ
112	316
Svetlana Janković	Svetlana Slapšak
RAT I MIR – KROZ FILOZOFIJU KSENIJE ATANASIJEVIĆ	KSENIJA ATANASIJEVIĆ I ANTROPOLOGIJA
126	326
Ivana Bašić	Zorica Mršević
KSENIJA ATANASIJEVIĆ: BESKOMPROMISNA FILOZOFIJA BESKOMPROMISNE ŽIVOTNE PRIČE	REČ UREDNICE: ZNAČAJ KSENIJE ATANASIJEVIĆ DANAS ILI KSENIJA ATANASIJEVIĆ NAŠA SAVREMENICA
148	332
Dalibor Denda	O AUTORKAMA I AUTORIMA
KSENIJA ATANASIJEVIĆ U VREMENU NETRPELJIVIH	
160	
Čedomila Marinković	
KSENIJA ATANASIJEVIĆ I JEVREJSKI ŽENSKI POKRET U SRBIJI	

MILJAN MILKIĆ

Institut za strategijska istraživanja,
Univerzitet odbrane, Beograd
miljan.milic@mod.gov.rs

Različita viđenja religije: pacifizam Ksenije Atanasijević i borbeni moral u vojsci Kraljevine Jugoslavije

Apstrakt

O filozofiji pacifizma Ksenije Atanasijević već je ranije pisano, a naša namera jeste da u ovom članku kroz analizu njenih stavova o religiji kao pacifističkoj ideji ukažemo na razlike koje su u vezi sa tim pogledima postojale u vojsci kao jednoj od najznačajnijih državnih institucija. Da bismo bolje razumeli vreme u kome je Ksenija Atanasijević stvarala i razvijala svoj koncept pacifizma, analiziraćemo najpre odnos države prema verskim zajednicama, a zatim i kako je religija shvatana u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Religija je u vojsci bila veoma važna i ona je predstavljala osnovu za vaspitanje vojnika u svemu što je dobro i plemenito. Religija je bila i osnova iz koje se stvara borbeni moral. Nasuprot ovakvim shvatanjima, Ksenija Atanasijević je u religiji pronalazili jednu od osnova za razvijanje ideje pacifizma. Ona je ukazivala na to da postoji sličnost svih verskih doktrina i smatrala da svi ljudi imaju zajedničko poreklo.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, vojska Kraljevine Jugoslavije, pacifizam, borbeni moral, religija

■ Stvaralački opus filozofkinje Ksenije Atanasijević (Beograd, 1894 – Beograd, 1981) čini preko četiri stotine bibliografskih jedinica. Ona je prva žena koja je stekla akademsku titulu doktora nauka na Beogradskom univerzitetu (1922) i prva žena koja je izabrana u nastavno zvanje docenta (1923). Na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta predavala je klasičnu, srednjovekovnu i noviju filozofiju i estetiku. Delimično zbog svog nesnalaženja u dominantnoj muškoj intelektualnoj sredini, ali i pod pritiskom dela uticajne intelektualne javnosti, univerzitetska karijera Ksenije Atanasijević nasilno je prekinuta 1936. godine. Zbog svojih antiratnih stavova i tekstova protiv nacionalsocijalizma i antisemitizma, Gestapo je oktobra 1942. godine priveo i saslušavao Kseniju Atanasijević. Njena

životna drama nastavljena je i nakon Drugog svetskog rata kada je napadnuta i žigosana kao predstavnica „reakcionarne buržoazije u raspadanju“ (Vuletić, 2011: 15; Лолић, 2018: 295).¹

Kraljevina Jugoslavija je bila multinacionalna i multikonfesiona država u kojoj se odnos države prema priznatim konfesijama zasnivao na principu verskih sloboda i ravnopravnosti veroispovesti (Žutić, 1994: 49–60). U proklamaciji regenta Aleksandra povodom obrazovanja prve vlade naglašena je sloboda i ravnopravnost veroispovesti (Žutić, 1991: 15). Veroispovesti priznate Vidovdanskim ustavom iz 1921. i Ustavom od 6. septembra 1931. godine bile su pravoslavna, rimokatolička, grkokatolička (unijati), muslimanska, evangelistička augsburškog i helvetskog ispovedanja, jevrejska sefardska, jevrejska aškenaska, jevrejska ortodoksna, baptistička i starokatolička.

Odnos vojske prema verskim zajednicama u Kraljevini Jugoslavije, kao i položaj verskih zajednica u vojsci, bili su u skladu sa državnim politikom koja je bila zasnovana na ovakvim principima i koji su ujedno bili sadržani i u Ustavu, zakonima i podzakonskim aktima. O značaju koji su verske zajednice imale u Kraljevini Jugoslaviji govori i podatak da su donošenjem *Zakona o narodnim školama* 11. jula 1930. godine ukinute odredbe o fakultativnosti verske nastave koje su postojale u Ustavu iz 1921. godine i verska nastava je prešla u ruke sveštenika (Žutić, 1991: 83). Duhovna lica i kandidati za duhovna lica imali su poseban status u vojsci i oni nisu pozivani na vojnu službu kao obični obveznici (Службени војни лист, 1919: 1092–1094).²

¹ Više podataka o životu i akademskoj karijeri Ksenije Atanasijević videti u: Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Izdanje autorke: Beograd.

² Pod duhovnim licima vojne vlasti su podrazumevale sveštenike (pastore), đakone, kaluđere (redovnike), hodže i mualime koji su stalno postavljeni na mehtebima, muslimanske veroučitelje (kathete) na državnim školama; šejhove i dervise koji su stalno postavljeni u tekijama; muftije, članove ulema-medžlisa i njihove sekretare, ako su ti sekretari duhovna lica; aktivne šerijetske sudije; imame, hatibe, vaize, mujezine i kajime, ako lično vrše versku službu i ako su dekretom od nadležne duhovne vlasti postavljeni u džamijama; muderise koji drže redovna predavanja; i rabine. Pod kandidatima za duhovna lica podrazumevali su redovne đake (studente) teoloških fakulteta, duhovnih akademija, bogoslovija i kaluđerskih škola; redovne đake medresa (softe, talibi) i šerijetske sudijske škole; redovne đake izraelskih duhovnih škola; redovne đake crkvenih škola koje spremaju kandidate za kakve stručne poslove u crkvi, kao crkvenu muziku, slikarstvo, vajarstvo itd; šerijetske sudijske praktikante (vežbenike), apsolvirane đake medresa i šerijatskih sudijskih škola.

Na osnovu *Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice* od 6. septembra 1929. godine, zadatak vojske bio je da brani otadžbinu i da bude potpora zakonitosti u zemlji (Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1929: 1619). Obaveza služenja u vojsci bila je opšta i svaki državljanin Kraljevine Jugoslavije imao je pravo i dužnost da služi. Obaveza služenja u vojsci počinjala je od 21. godine i trajala do navršene 50. godine života. Dužina vojnog roka bila je 18 meseci, osim za mornaricu i vazduhoplovstvo, gde je služba u stalnom kadru trajala dve godine. Na osnovu odredbi *Pravila službe*, zadatak vojske bio je da mlade regrute nauči vojničkom zadatku. Drugi zadatak vojske bio je da putem moralnog vaspitanja, od tih mladih ljudi stvori vojnike sa istovetnim shvatanjima o državi, vojsci i vojničkim dužnostima (Правило службе, 1937: 3–6). U svim *Pravilima službe* vojske Kraljevine Jugoslavije polazilo se od toga da je moralno vaspitanje bilo od presudne važnosti i da je upravo od njega zavisila jačina vojske (Привремена правила службе, 1919; Привремена правила службе, 1925; Привремена правила службе, 1928; Правило службе, 1937). „Da bi vojnik mogao da bude ispunjen visokim moralom neophodno je potrebno da veruje, da je pobožan“ (Привремена правила службе, 1925: члан 68). Na vojnike je trebalo delovati ne preko razuma, već preko duše i srca. U *Pravilima službe* vojske Kraljevine Jugoslavije religija je navedena kao osnova za vaspitanje ljudi i naroda u svemu što je dobro i plemenito.

„Religija je osnova za vaspitanje ljudi i naroda u svemu što je dobro i plemenito, ona je izvor vere, nade i ljubavi. Vera uzdiže, jača i vodi svakome napretku. Ona je svima ljudima putovođa u životu. Ona čoveka uči da se u dobru umeri, a daje mu snagu da u zlu ne klone, no da izdrži sve tegobe u životu. Ona je zdravlje i snaga duše svakog čoveka. Ona vaspitava dušu čovečiju. Ona je osnova iz koga se podiže i stvara moral kod vojnika“ (Привремена правила службе, 1925: члан 66).

Objašnjeno je da je Bog najviša nevidljiva i nestvoriva božanska sila; da od Njega potiče sve što se u svetu dešava, da je on svuda i na svakom mestu, da sve zna, sve vidi i sve čuje. Kao i u svakoj vojsci, tako se i u vojsci Kraljevine Jugoslavije polazilo od toga da se osnova vrednosti vojske nalazi u njenom moralnom elementu. Cilj moralnog vaspitanja u vojsci bio je da kod vojnika stvori i razvije instinkt požrtvovanja na račun instinkta samoodržanja i da kod

vojnika stvori volju i snagu da što duže istraje i da se žrtvuje za interese službe. U *Pravilima službe* se dalje navodi da religijsko vaspitanje, po svojoj glavnoj osnovi, ulazi u moralno vaspitanje, kao i da religijsko osećanje u značajnoj meri utiče na moralno osećanje. Smatralo se da je vojnik mogao da bude ispunjen visokim moralom jedino ukoliko je bio pobožan.

Vojni sveštenici u vojsci Kraljevine Jugoslavije podučavali su vojnike da je religija važna za borbeni moral i navodili su primere iz ranijih ratova, pre svega iz Prvog svetskog rata (Милкић, 2005: 140). Na časovima veronauke, vojni sveštenici su vojnike podučavali osnovama religije i sa verskog gledišta ukazivali na značaj vojničke zakletve, govorili o vršenju vojničke dužnosti i o vernosti i odanosti kralju i otadžbini (Службени војни лист, 1933: 9).³ Kroz časove veronauke trebalo je delovati na izgradnju i jačanje karaktera i morala vojnika. Predavanja su obuhvatala osnovna znanja o hrišćanstvu: značaj krsnog znaka, osnove vere izložene u Simvolu vere, deset božijih zapovesti i objašnjenje i učenje molitve Oče naš. Časove veronauke držali su vojni sveštenici koji su tokom nastave pozivali na narodnu tradiciju, junačke primere iz prošlosti i osećanje nacionalnog ponosa. Vojni sveštenici su časove veronauke i moralnog vaspitanja držali i u trupi i u vojnim školama (Милкић, 2005: 140).

Vojnička zakletva je u vojsci Kraljevine Jugoslavije bila od velikog značaja za borbeni moral vojnika. Zakletva je imala naglašenu versku komponentu – vojnici su se zaklinjali u Boga i bila je definisana kao svečano obećanje dato u Božije ime kao najuzvišenija i naj-svečanija obaveza da će vojnik svoju dužnost ispuniti bez obzira na žrtve koje mora da podnese (Привремена правила службе, 1925: члан 55). „Polazući zakletvu vojnik se obavezuje na poslušnost, vernost i odanost svome kralju i svojim starešinama; svojoj otadžbini zavetuje se da će je po cenu svoga života braniti; a svojoj vojničkoj zastavi zariče se da je neće nikada napustiti i izneveriti. Polazući zakletvu vojnik priziva za svedoka Boga i svoju savest, da govori istinu a obriče čast i život kao zalogu date obaveze“ (Привремена правила службе, 1925: члан 55). Svojim sadržajem zakletva je objedinjavala ljubav prema Bogu i otadžbini i obavezivala vojnika na poštovanje svojih pretpostavljenih. Po pitanju vojničkog morala

³ Пројрам и план за извођење насљаве у Војно-музичкој школи одобрен је 12. јула 1933. године.

zakletva je predstavljala jedan od najvažnijih elemenata u njegovoj izgradnji.

„Vojnika koji pogazi svoju zakletvu zemaljski zakoni kažnjavaju najtežim zakonskim kaznama, koja je ipak znatno manja od kazne savesti koja uvek dolazi. Vojnik koji pogazi zakletvu kalja svoju čast i savest, takav je vojnik izdajnik otadžbine, na njega pada sram i stid, i nedostojan je svojih drugova u vojsci, njega preziru i njegovi sugrađani, njega postiže prokletstvo celog naroda koje traje dok i naroda traje. Kajanje koje uvek docnije nastaje samo jače raspiruje duševni oganj, muke postaju sve veće i sve teže. Nema strašnije kazne za čoveka od griže sopstvene savesti“ (Привремена правила службе, 1925: члан 58).

Vojnici su zakletvu polagali pred sveštenikom, kao posrednikom između Boga i ljudi, i na znamenjima svojih veroispovesti: Svetom Jevanđelju i časnom krstu, Koranu, Talmudu i Bibliji kao simbolima vere. Redovno je pred polaganja zakletve vojni sveštenik držao prigodnu besedu i govorio o značaju zakletve. Pre polaganja zakletve regruta u Beogradskom garnizonu 29. maja 1932. godine, vojni sveštenik Aleksa Jovanović, održao je tom prilikom govor u kome je opomenuo na značaj zakletve: „Značajan je ovo momenat u vašem životu, kada vi, kao sinovi svoga Kralja, stupate u vojsku na odsluženje svoga roka i ovom svečanom zakletvom primete uzvišene vojne dužnosti, pune časti i ponosa, ali pune i odgovornosti. Od ispunjavanja tih vaših dužnosti zavisi napredak i budućnost naše otadžbine. Zakletva je najveća vojnička svetinja, koja se mora ispuniti. A sad, u ime Boga, pristupite toj zakletvi“ (Д., 1932: 163–165).

Sve vojničke proslave i državne svetkovine u Kraljevini Jugoslaviji, imale su i verski karakter uz obavezno prisustvo vojnih sveštenika, a zavisno od karaktera svečanosti, i uz prisustvo nekog od crkvenih velikodostojnika. *Zakon o praznicima*, donet 27. septembra 1929, predviđao je da državni službenici u dane državnih praznika, u nedelju, na svoje verske praznike i na dan svoje Krsne slave, ne moraju biti na dužnosti, osim u slučajevima koji su izuzeti zakonom (Службени војни лист, 1929: 1761–1764). U danima svojih velikih praznika vojnici odgovarajućih veroispovesti bili su pošteđeni vežbanja i napornih radova.

U vojsci Kraljevine Jugoslavije svoje vojne sveštenike imale su sve crkve i verske zajednice priznate u državi (Милкић, 2005: 136–146). Sve svoje dužnosti vojni sveštenik je vršio u skladu sa

crkveno-verskim propisima svoje veroispovesti i u skladu sa vojnim i državnim zakonima. Vojni sveštenik je bio dužan da neguje religioznu i moralnu svest u vojsci svim sredstvima koje vera pruža, rečju i delom, poukom i opomenom, a naročito ličnim primerom. Svojim delovanjem sveštenik je kod vojnika trebalo da jača hrabrost i izdržljivost, častoljublje, osećaj dužnosti i discipline, poštovanje pretpostavljenih, druželjublje bez obzira na konfesione razlike i nacionalnost, kao i duboku vernost i odanost prema kralju i otadžbini. Prazničim danima i nedeljom vojni sveštenik je u crkvi, ili određenim prostorijama, držao Božiju službu. Tom prilikom je držao i propovedanje o verskim i moralnim istinama. Izvršavanje svih verskih tajni, naročito svete tajne ispovesti i pričešća u vreme postova, bila je redovna dužnost sveštenika.

U Kraljevini Jugoslaviji bilo je prisutno versko šarenilo, ali se ono nije osećalo kao problem u jedinicama i ustanovama vojske (Bjelajac, 1999: 99). Različitim normativnim dokumentima, još od 1919. godine, bilo je regulisano praznovanje verskih praznika svih priznatih veroispovesti, način ishrane, dvojne kuhinje, dani poštede od zanimanja, slobodni dani za aktivna vojna lica, polaganje zakletve, način sahranjivanja itd. (Bjelajac, 1999: 99). Svake godine kralj je uoči svih važnijih verskih praznika čestitao praznik pripadnicima dotične vere naredbom koja se čitala pred strojem. Čitanje je bilo usklađeno sa verskim kalendarom pojedine veroispovesti, npr. katolicima se čestitao Božić 24. decembra, a pravoslavcima 6. januara (Bjelajac, 1999: 100). S obzirom na višereligijski karakter Kraljevine Jugoslavije, vojnici su vaspitavani u duhu zajedništva i uz isticanje načela „Brat je mio koje vere bio“ i uz objašnjenje da sve vere priznaju i veruju u jednoga Boga, koji je zajednički svim verama (Привремена правила службе, 1925: члан 74). Svaki vojnik je bio dužan da se svojom verom ponosi, da tuđu poštuje, kao i da u tom cilju izbegava sve ono što bi moglo da izazove loše raspoloženje i razdor među pripadnicima drugih vera. Jugoslovenstvo je predstavljalo osnov patriotizma u vojsci (Bjelajac, 1999: 36–46).

U vojsci države u kojoj Ksenija Atanasijević živi i stvara religija je bila jedna od osnovnih elemenata borbenog morala. S obzirom na to da je kroz sistem vojne obaveze najveći broj muške populacije u državi imao obavezu da provede određeno vreme u vojnoj sredini, možemo zaključiti da je vojska imala značajan uticaj na društvo. Na taj način kroz analizu vojske, analiziramo jedan

značajan segment društva i društvenih procesa u periodu kada je Ksenija Atanasijević najaktivnije stvarala. U nameri da ponudimo zaključak u vezi sa tim kako je shvatana religija u vojsci, navodimo objašnjenje koje je dao vojni sveštenik vojske Kraljevine Jugoslavije Nikola Kostić (Милкић, 2016: 73). On je prvih godina postojanja nove države (1922) u govoru koji je držao u sarajevskom Oficirskom domu primetio da je služba sveštenika u vojsci samo deo jedinstvenog vaspitnog aparata čiji je cilj stvaranje vojničkog morala. Ulogu vojnih sveštenika koja je došla do izražaja u najtežim godinama tokom Prvog svetskog rata, vojni sveštenik Kostić objasnio je rečima da crkva ima drugačije zadatke u manastiru, od onih koje ima u školi ili u vojsci. Naglasio je da se upravo uloga u vojsci izdvaja, jer zadatak crkve među vojnicima nije asketizam, već „razvijanje svih verskih i nacionalnih vrlina i osećanja, koje izazivaju aktivnost, koje osposobljavaju za borbu, a među njima je naveo: optimizam, hrabrost, izdržljivost, požrtvovanje, čednost, druželjublje itd.” (Милкић, 2016: 73). Na osnovu ovog predavanja, vojni sveštenik Kostić je objavio članak po nazivom *Uticaj vojnog sveštenika na moral borbenih jedinica* (Костић, 1922: 105–115).

*

Među istraživačima koji proučavaju delo Ksenije Atanasijević dobro je poznata njena filozofija pacifizma. Interesovanje Ksenije Atanasijević za pacifizam potiče iz njenog proučavanja međunarodnih odnosa u periodu između dva svetska rata. Pojava totalitarnih ideologija, fašizma i nacizma, podstakla je Kseniju Atanasijević da u svojim radovima ukaže na opasnost koju su ove ideologije donosile. U tom kontekstu, ona je bila među prvim intelektualcima u Evropi koji su o tome pisali (Лолић, 2018: 297). U svojim prvim radovima o ovoj temi ona nastoji da ukaže na važnost koju filozofija ima u jugoslovenskom i svetskom društvu. Kričička i moralna dimenzija filozofije i mogućnost da filozofija iskaže stav prema ličnostima i društvenim procesima, nalaze su u fokusu njenih radova. Kako to primećuje Ljiljana Vuletić, „razobličavanje zla u društvu bilo je za Kseniju Atanasijević ne samo njeno filozofsko vjeruju, nego još više – delatno načelo njenoga života, njena individualna vertikala” (Vuletić, 2011: 11). Značaj filozofije za razvoj političkog mišljenja, kao i tezu o čovekovom socijabilnom karakteru, Ksenija gradi kroz analizu antičke

filozofije, dokazujući da postoji pacifistička linija u evropskoj antičkoj i modernoj filozofiji (Лолић, 2018: 298–300).

U ranijim analizama njenih radova ukazuje se da je Ksenija Atanasijević kao retko ko u Kraljevini Jugoslaviji zagovarala, popularisala i teorijski obrazlagala pacifističku doktrinu i bila najistaknutija pacifiskinja (Vuletić, 2012: 235). Ksenija Atanasijević je izvore pacifizma tražila u antičkim filozofskim i političkim teorijama, ali i u učenjima tvoraca velikih svetskih religija Bliskog i Dalekog istoka. Zbog toga možemo reći da je njena koncepcija pacifizma veoma složena. Svoje stavove o tome da između veoma heterogenih učenja, kakva su filozofske i političke teorije antičkih stoika i moderna filozofija mira, sa jedne strane, i učenja tvoraca velikih svetskih religija Bliskog i Dalekog istoka, sa druge strane, postoji srodnost kada se ova učenja posmatraju iz pacifističke perspektive (Лолић, 2018: 302). Stavove o ovoj temi iznela je najpre na predavanju održanom u „Ženskom klubu“, a zatim je ovo predavanje objavljeno u nastavcima u beogradskoj *Pravdi* 21. decembra, 22. decembra i 25. decembra 1930. godine pod naslovom „Religijska i filofska podloga pacifizma“ (Vuletić, 2011: 29–43).

U svojoj doslednoj borbi i opredeljenosti prema idejama pacifizma, Ksenija Atanasijević je rat objašnjavala kao „jednu od najodvratnijih i najbezobzirnijih manifestacija sebičnosti, zaslepljenosti i svih vrsta i rodova negativnosti, koje su sudbonosno ukorenjene u ljudsku prirodu“. Ovo su reči koje je napisala u tekstu „Rat i filozofija“ objavljenom u beogradskoj *Pravdi* početkom januara 1940. godine (Вулетич, 2005: 167–168). U nastavku svog teksta, autorka ukazuje na podudarnost svih verskih doktrina, sa jedne strane, kao i svih mudrosti o svetu, koji u svojim učenjima ispovedaju da su svi ljudi zajedničkog porekla i da su svi oni bića jednog istog vaseljenskog principa. Zbog toga ona smatra da do smanjenja napetosti među ljudima i državama, može doći samo ako se među njima razvije veći stepen međusobnog razumevanja i empatije. Mogućnost za postizanje takvih odnosa među ljudima Ksenija Atanasijević uočava u duhovnoj delatnosti osnivača velikih religija, koji su „nadahnućem svojih prečišćenih duša i vidovitošću prosvetljenih svesti radili na tome da čovečanstvo odvedu jednom podnošljivijem i solidnijem životu, gde će umesto razdora i krvavljenja vladati uzajamna saglasnost i poštovanje“ (Лолић, 2018: 304).

Ksenija Atanasijević zapaža da filozofija mira u različitim civilizacijama ima različitu osnovu. Ona ukazuje na činjenicu da su „ontološko-religijska učenja Hindusa, naročito Budizma svesno nato-pljena ukazivanjem na obmanljivost svih borbi između živih bića“ i da iz njih proizilazi da „nanošenjem štete drugom, čovek, zapravo, škodi sebi, jer je živo biće u suštini jedno isto, jer su i napadnuti i napadači stvoreni od iste životne supstancije“ (Лолић, 2018: 305). Na osnovu toga, Ksenija Atanasijević zaključuje da je potrebno „obustavljanje neprijateljstva, ne samo između ljudi, nego i između svega što živi, i vaspostavljanje opšte izmirenosti“ (Лолић, 2018: 305). Snažne korene pacifizma, Ksenija Atanasijević pronalazi u staroj persijskoj religiji, u jevrejskoj religiji i hrišćanstvu. U staroj persijskoj religiji nagoveštava se da će zlo biti pobeđeno i da će u obnovljenom svetu zavladati večni mir. Važan pacifistički aspekt jevrejske religije, videla je u njenom učenju, da je čovek neprikosnoven kao takav. Iako navodi da svi verski propovednici imaju svoje zasluge u otklanjanju uzroka ratovanja, za Kseniju Atanasijević najsnažniju poruku mira donosi hrišćanstvo koje je za nju „religija mira dostižnog pomoću ljubavi prema Božanstvu i bližnjem i pomoću praštanja“ (Vuletić, 2011: 34). Svoje stave o izrazitom pacifističkom karakteru hrišćanstva, Ksenija Atanasijević, temelji na uverenju da je težište Hristove delatnosti i svrha njegove smrti „da zaustavi mržnju, da izgladi razdore, da očudotvori i krvnike u prijatelje, jednom reči da izmiri ljude i narode“ (Лолић, 2018: 305). U tekstu „Religijska i filozofska podloga pacifizma“ ona ukazuje na to da se u hrišćanstvu obustavljanje neprijateljstva i ugušivanje sebičnosti ne postiže podizanjem saznanja, kao u budizmu, nego živim osećanjem simpatije koga Hristos svojim stradanjem, unosi među ljude (Vuletić, 2011: 34). Prednost hrišćanstvu u odnosu na budizam Ksenija Atanasijević daje i zbog toga što budizam posredno, putem saznanja, miri čoveka sa čovekom, dok, s druge strane, hrišćanstvo neposrednije, na emocionalnoj podlozi, svojim doktrinama, guši sve negativnosti u odnosima između ljudi i zamenjuje ih strpljivošću, pregorevanjem i naklonošću. Upravo u ovim činjenicama filozofkinja uočava da se iz ove dve religije razilaze odlučujući podsticaji za svaki pokušaj da se jednom za svagda uguše međučovečna i međunarodna podjarmljivanja i pritešnjavanja. (Vuletić, 2011: 36). Ona dalje ukazuje da izvorno hrišćansko učenje prikazuje Hrista kao najbeskompromisnijeg pacifistu koji je ikad postojao i naglašava da je njegovo delo

čitavo usmereno ka tome da otrgne ljude iz ograđenog zemaljskog prostora osvetoljubivosti i odmazde, a sve to na taj način što će upitmljavanjem njihovih duša ljude učiniti milostivima i krotkima. Ksenija Atanasijević podseća na reči iz Jevanđelja: „Ovo vam kazah, da u meni mir imate. U svijetu ćete imati nevolja; ali ne bojte se, jer ja nadvladah svijet“. Ona ukazuje i na činjenicu da se vrhovno biće hrišćanstva zove Bog Mira, a da je čitavo hrišćansko jevanđelje obeleženo kao jevanđelje mira. Na kraju svog filozofskog spisa „Religijska i filofska podloga pacifizma“, zaključuje Ksenija Atanasijević:

„Otuda bi od početka istorije do danas, ljudima i narodima daleko manje štete bilo nanoseno, da su se u državama slušali save-ti uzvišenih proroka i mudraca. I otuda se izgledi za budućnost mogu poboljšati samo ako se u danima što nastupaju poveruje nji-ma, pre nego svima drugima, jer su oni jedini pozvani i osposobljeni da iscele svet mirom“ (Vuletić, 2011: 43).

Ksenija Atanasijević iznosi svoj kritički stav i prema filozofima koji se na osnovu svojih učenja mogu nazvati apologetama rata. Ona kritikuje stavove o ratu nemačkog filozofa Johana Gotfrida Herdera, koji je opravdavao samo odbrambeni rat, a koji je za rat koji nije samoodbrana smatrao da je nečovečno postupanje. Stavove Žozefa de Mestra, koji je kritikovao Francusku revoluciju smatrajući da je ona kriva za krvoproliće i kaos koji su nastali, Ksenija Atanasijević je kritikovala zbog toga što se u njima „ratovanje tumači pozivanjem na transcendentne i čoveku neuhvatljive namere vrhovnog i svedobroga bića“, i odbacuje ih kao „odvratne i cinične“. Jedna od De Mestreeovih tvrdnji jeste i da rat ima sakrosanktna svojstva i da „Bog uživa kada se proliva ljudska krv“. Ovakav stav Ksenija Atanasijević je ocenila kao demonski (Лолић, 2018: 306). Neprihvatljive stavove po pitanju rata, Ksenija Atanasijević nalazi kod Voltera, Hegela, a prema njenom mišljenju, najdalje je u veličanju rata otišao Fridrih Niče koji je smatrao da rat predstavlja potvrdu Darwinove ideje o borbi za opstanak, kao „normalnome stanju živih bića“ (Лолић, 2018: 306).

Veličina dela Ksenije Atanasijević kao filozofkinje pacifizma ogleda se i u tome što je ona imala ugledno mesto u međunarodnim feminističko-pacifističkim organizacijama „Mala ženska antanta“ i „Internacionalna organizacija žena za mir“. Dovoljno je pomenuti da je zahvaljujući njenom ugledu u međunarodnom pacifističkom i feminističkom pokretu, u Beogradu 1931. godine

održana međunarodna Konferencija za mir i razoružanje (Vuletić, 2011: 15). U analizi pacifističkih stavova Ksenije Atanasijević i posebno kroz analizu njenog poimanja religije, neophodno je ukazati na istorijski trenutak i društvene odnose u kojima je ona živela i stvarala. U tom kontekstu posebno je značajno pažnju istraživača usmeriti na njen idejni sukob sa patrijarhalnom sredinom koja je idealizovala ratnika kao heroja. Namera ovog članka jeste da dodatno ukaže na činjenicu da je u državi kakva je bila Kraljevina Jugoslavija pacifističko shvatanje religije Ksenije Atanasijević, popularisanje i zagovaranje pacifizma kroz religiju, bilo retko, usamljeno i da je predstavljalo stav koji je izlazio iz opšteprihvaćenih društvenih normi. Ksenija Atanasijević bila je, uz književnicu Anicu Savić Rebac, najobrazovanija žena u Srbiji prve polovine XX veka. Filozofkinja, pacifistkinja, nesumnjiva predvodnica feminizma, ona je u svom privatnim životom, kao i tokom svog angažmana u akademskoj zajednici, postala žrtva sukoba intelektualke sa patrijarhalnom sredinom. Na osnovu svega što je uradila i svega što je ostavila u svojim tekstovima, Ksenija Atanasijević je svakako najistaknutija filozofkinja pacifizma u Kraljevini Jugoslaviji.

LITERATURA

- Bjelajac, Mile. 1999. *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Д. 1932. Заклетва регрута, *Војнички гласник*, (11) 163–165.
- Костић, Никола М. 1922. Утицај војног свештеника на морал борбених јединица. *Рајник*, (10) 105–115.
- Лолић, Маринко. 2018. Аспекти пацифизма у радовима Ксеније Атанасијевић. *Српска јолићичка мисао*, 59 (1) 293–320.
- Милкић, Миљан. 2005. Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у војсци Краљевине СХС/Југославије. *Војноисторијски гласник*, (1-2) 136–146.
- Милкић, Миљан. 2016. *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*. Београд: Медија центар „Одбрана”.
- Привремена правила службе, I и II део*. 1925. Београд: Штампарска радионица министарства војске и морнарице.
- Правило службе, први део*. 1937. Београд: Министарство војске и морнарице.
- Привремена правила службе*. 1919. Нови Сад: Министарство војно и морнарице.
- Привремена правила службе*. 1928. Београд: Министарство војно и морнарице.
- Службени војни лист*. 1933, Прилог бр. 25, 9.
- Службени војни лист*. 1919, 1092–1094.
- Службени војни лист*. 1929, 1761–1764.
- Службене новине Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца*. 1929. (222) 1619–1666.
- Вулетић, Љиљана. 2005. *Животи и мисао Ксеније Атанасијевић*. Београд: Издање ауторке.
- Vuletić, Ljiljana. 2012. Ksenija Atanasijević: filozofkinja i rat, u: Roksandić, Drago i Cvijović Javorina, Ivana (ur.). *Intelektualci i rat 1939–1947*. Zagreb: Filozofski fakultet, Plejada, 233–241.
- Vuletić, Ljiljana. 2011. *Ksenija Atanasijević, Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija Ženski fond, Centar za ženske studije.
- Žutić, Nikola. 1994. *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan. Odnos jugoslovenske države i Rimokatoličke crkve 1918–1935*. Beograd: Maštel comerce, Arhiv Jugoslavije.
- Žutić, Nikola. 1991. *Sokoli-ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*. Beograd: Angrotrade.

Miljan Milkić

**DIFFERENT PERCEPTIONS OF
RELIGION: THE PACIFISM OF KSENIJA
ATANASIJEVIĆ AND THE COMBAT
MORALE IN THE ARMY OF THE
KINGDOM OF YUGOSLAVIA**

Abstract

The philosophy of pacifism of Ksenija Atanasijević has been written about before, and in this paper, our intention is to point, through an analysis of her views on religion, as a pacifist concept, to the differences concerning these views, that existed in the Army as one of the most important government institutions. In order to better understand the time in which Ksenija Atanasijević was creating and

developing her concept of pacifism, we will analyze the relationship between the Kingdom of Yugoslavia and religious communities. The way that religion was recognized in the army of the Kingdom of Yugoslavia will be discussed as well. Religion was very important in the Army and it formed the basis for educating soldiers. Religion was the basis upon which combat morale was created. Using religion as one of the bases for her development of the concept of pacifism, Ksenija Atanasijević suggested that there was a similarity between all religious doctrines and considered that all people had a common origin.

Keywords: Ksenija Atanasijević, Army of the Kingdom of Yugoslavia, pacifism, combat morale, religion.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

14 Атанасијевић К.(082)
141.72:172(082)

KSENIJA Atanasijević: O meni će govoriti moja dela / urednici
Zorica Mršević, Marko Jovanović
. - Beograd : Institut društvenih nauka, 2020 (Beograd : RIC
grafičkog inženjerstva Tehnološko-metalurškog
fakulteta). - 339 str. ; 21 cm. - (Edicija Zbornici / [Institut
društvenih nauka])

Tiraž 150. - Str. 6-9: Uvod ili nevidljivi darovi profesorice Ksenije
Atanasijević / Goran Bašić. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad .
- Abstracts.

ISBN 978-86-7093-236-4

а) Атанасијевић, Ксенија (1894-1981) – Зборници б)
Феминизам – Етика – Зборници

COBISS.SR-ID 27731977

Lektura: Tanja Rončević | Lektor za engleski jezik: M. Prevodi |
Grafičko oblikovanje: Milorad Mitić | Tiraž 150 primeraka | Štampa:
Razvojno istraživački centar Grafičkog inženjerstva Tehnološko-
metalurškog fakulteta
